

Ελεύθερη Απόδοση σε Επιλεγμένα Αποσπάσματα του Βιβλίου των S. Foulkes & E. Anthony , "Group Psychotherapy, The Psychoanalytic Approach".

Εισαγωγή

Ο S. H. Foulkes επικεντρώνει την ανάλυσή του για τη δυναμική της κλειστής ομάδας, αξιοποιώντας το θεατρικό έργο *In Camera* του Jean-Paul Sartre. Παραθέτοντας τους διαλόγους και τις σκέψεις τριών προσώπων - του Γκαρσάν, της Ινές και της Εστέλ - αναδεικνύει τη συμβολική διάσταση της κλειστής ομάδας και της ανθρώπινης ύπαρξης, μέσα από τη σχέση με τον Άλλο.

Τα τρία αυτά πρόσωπα βρίσκονται εγκλωβισμένα σε ένα δωμάτιο στην κόλαση, χωρίς παράθυρα και πόρτες και συνεπώς χωρίς δυνατότητα διαφυγής, συμβολίζοντας τον εγκλωβισμό του ατόμου στην ίδια του την ύπαρξη και στην κρίση των άλλων. Η απουσία καθρεφτών αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους συμβολισμούς του έργου. Οι ήρωες δεν μπορούν πλέον να επιβεβαιώσουν μόνοι τους την εικόνα του εαυτού τους. Αναγκάζονται να «καθρεφτίζονται» μέσα στα μάτια των άλλων. Η ταυτότητα και η αυτοεικόνα τους εξαρτώνται ολοκληρωτικά από την κρίση, την αποδοχή ή την απόρριψη των υπολοίπων. Ο άνθρωπος παύει να έχει αυτόνομη πρόσβαση στον εαυτό του και γίνεται αιχμάλωτος της εξωτερικής ματιάς. Η ιδέα αυτή παραπέμπει άμεσα στην υπαρξιακή θέση του Sartre ότι «η κόλαση είναι οι άλλοι», καθώς η ανθρώπινη ύπαρξη βασανίζεται από τη διαρκή έκθεση στην κρίση του Άλλου. Δηλαδή, η παρουσία των άλλων λειτουργεί σαν ένας διαρκής καθρέφτης που κρίνει, περιορίζει και ορίζει την ταυτότητα του ανθρώπου, καθιστώντας τον δέσμιο αυτής. Αποτέλεσμα τελικά είναι να αποφεύγει να αναλάβει την ευθύνη της ελευθερίας του και να επιλέγει να ζει μέσα από τον ρόλο που του δίνουν.

Ωστόσο, ο Foulkes ανάγει τους συμβολισμούς του Sartre στο ότι τα μέλη μιας ομάδας, έρχονται αντιμέτωπα με την αλήθεια του εαυτού τους μέσα από την αδιάκοπη

παρουσία και το βλέμμα των υπόλοιπων μελών της. Η διαδικασία αυτή λειτουργεί ως αποκάλυψη, καθώς οι αμυντικοί μηχανισμοί σταδιακά αμβλύνονται και η αλήθεια του κάθε προσώπου απογυμνώνεται. Το δωμάτιο μετατρέπεται σε έναν χώρο αναγκαστικής αυτογνωσίας, όπου η ενοχή, η ντροπή και το τραύμα αναδύονται στην επιφάνεια. Τελικά, η ταυτότητα συγκροτείται μέσα από τις διαπροσωπικές σχέσεις, οι οποίες όμως δεν είναι πάντα ουδέτερες ή ασφαλείς, αλλά είναι συχνά φορτισμένες από εξουσία, επιθυμία, φθόνο και επιθετικότητα.

Ένα ακόμη σημείο έντονου συμβολισμού που παρουσιάζει ο Foulkes μέσα από το θεατρικό έργο του Sartre, είναι η κλειστή πόρτα του δωματίου, η οποία ακόμα και όταν τελικά ανοίγει κανείς δεν φεύγει. Κατά τον Sartre, δείχνει πως τα μέλη έχουν πλέον εξαρτηθεί από τη σχέση τους με τους άλλους και αδυνατούν να υπάρξουν έξω από αυτή. Κατά τον Foulkes η ομάδα έχει αποκτήσει τέτοια ψυχική συνοχή ώστε η «κλειστότητα» της δεν χρειάζεται πια φυσικά όρια. Ο δεσμός μεταξύ των μελών γίνεται αόρατος αλλά απόλυτος, σαν «ιστός αράχνης», όπως αναφέρει ο Γκάρσεν. Πρόκειται για έναν συμβολισμό της ομαδικής ενσωμάτωσης.

Εν κατακλείδι, σύμφωνα με τον Foulkes, το απόσπασμα παρουσιάζει την κλειστή ομάδα ως ένα πεδίο έντονης ψυχικής έκθεσης και αλληλεξάρτησης, όπου τα άτομα δεν μπορούν να διαφύγουν ούτε από τους άλλους, ούτε από τον ίδιο τους τον εαυτό.

Είσοδος και Αποχώρηση Μελών στην Ανοιχτή Ομάδα

Η ανοικτή ομάδα χαρακτηρίζεται από συνεχή μεταβολή, γεγονός που διακόπτει την “φυσική ιστορία” της και τη συνοχή της και επανενεργοποιεί πρωιμότερες ασυνείδητες συγκρούσεις και άγχη. Η είσοδος ενός νέου μέλους βιώνεται ασυνείδητα ως απειλή στην ήδη διαμορφωμένη ομαδική ισορροπία. Το νέο μέλος αντιμετωπίζεται ως «ξένο σώμα», προκαλώντας αντιδράσεις εχθρότητας, απόρριψης και ανταγωνισμού. Η στάση αυτή συνδέεται με την παρατήρηση του S. Freud ότι κάθε νέο ή διαφορετικό στοιχείο μπορεί να απειλήσει την αυτοεκτίμηση και τη συνοχή της

ομάδας. Έτσι, ενεργοποιούνται αμφιθυμικά συναισθήματα: από τη μία πλευρά υπάρχει η επιθυμία απομάκρυνσης του νέου μέλους, ως ανταγωνιστή της προσοχής και της θέσης μέσα στην ομάδα, ενώ από την άλλη υπάρχει η ανάγκη διατήρησής του, αφού η αποχώρηση του μπορεί να βιωθεί ως απειλή ή διάλυση της ίδιας της ομάδας. Η αποχώρηση ενός μέλους επαναφέρει πρώιμα άγχη αποχωρισμού και εγκατάλειψης, ενώ συγχρόνως ενεργοποιεί ασυνείδητες επιθυμίες θανάτου και συνακόλουθα αισθήματα ενοχής. Κατ' επέκταση, κάθε αποχώρηση προκαλεί μορφές ομαδικού πένθους, οι οποίες μπορεί να εκδηλωθούν είτε με καταθλιπτικό είτε με μανιακό τρόπο. Παράλληλα, ενεργοποιούνται μηχανισμοί άρνησης, με αποτέλεσμα η ομάδα να παρουσιάζει επιφανειακή αδιαφορία απέναντι στην απώλεια, αποκρύπτοντας έτσι το άγχος και τη συναισθηματική αναστάτωση που αυτή προκαλεί.

Ο Foulkes αναφέρεται επίσης στις «υπο-πανικές» αντιδράσεις που μπορεί να εμφανιστούν όταν απειλείται η σταθερότητα και η συνοχή της ομάδας. Βασιζόμενος στις θεωρίες του Freud και του Bion, περιγράφει πώς ο φόβος και η οργή λειτουργούν ως βασικά συναισθηματικά στοιχεία των ομαδικών αντιδράσεων. Σε συνθήκες αιφνίδιας αλλαγής ή διατάραξης της συνοχής, η ομάδα μπορεί να εμφανίσει έντονη εχθρότητα, άγχος, αμφισβήτηση της θεραπευτικής διαδικασίας, αποδυνάμωση των δεσμών μεταξύ των μελών και προσωρινή απώλεια εμπιστοσύνης προς την ομάδα και τον θεραπευτή.

Επιπλέον υποστηρίζει ότι το άτομο, όταν εντάσσεται σε ομάδα, ενδέχεται να χάνει μέρος της ατομικής του αυτονομίας και της ικανότητας σκέψης, οδηγούμενο σε πιο πρωτόγονες και παρορμητικές αντιδράσεις. Για να μπορέσει η ομάδα να λειτουργήσει αποτελεσματικά, χρειάζεται να αναπτύξει σταδιακά συνοχή, κοινές παραδόσεις, συναισθηματικούς δεσμούς και σαφή αίσθηση ταυτότητας και συνέχειας. Όταν αυτές οι προϋποθέσεις απουσιάζουν, κυριαρχούν οι πρωτόγονες άμυνες, οι υπερβολικές συναισθηματικές αντιδράσεις και οι αναστολές της σκέψης. Ειδικότερα η θεραπευτική ομάδα, είναι ακόμα περισσότερο ευάλωτη σε τέτοιου

είδους φαινόμενα, διότι αποτελεί μια «τεχνητή» ομάδα, χωρίς προϋπάρχοντες δεσμούς μεταξύ των μελών. Τα μέλη συγκροτούνται γύρω από τον θεραπευτή και τη νεύρωσή τους, γεγονός που την καθιστά περισσότερο επιρρεπή σε αποδιοργάνωση, πανικό και αναβίωση πρωτογενών συγκρούσεων. Ωστόσο, η παρουσία του θεραπευτή λειτουργεί ως σταθεροποιητικός παράγοντας που αποτρέπει την πλήρη διάλυσή της.

Ο Foulkes σημειώνει ότι στην ανοικτή ομάδα σε αντίθεση με την κλειστή, η ενσωμάτωση νέων μελών πραγματοποιείται ευκολότερα και ταχύτερα. Παραθέτει ως παράδειγμα την είσοδο ενός Αμερικανού σε μια ήδη συνεκτική αγγλική ομάδα, για να αναδείξει τη διαδικασία αφομοίωσης του «ξένου». Αρχικά η ομάδα αντιδρά με απόρριψη, υποτίμηση και «σιωπηλή εχθρότητα», γεγονός που οδηγεί το νέο μέλος σε αμυντική υπερταύτιση με την εθνική του ταυτότητα. Σταδιακά όμως, μέσω της δημιουργίας επιμέρους σχέσεων και της αύξησης της αλληλεπίδρασης, το μέλος ενσωματώνεται πλήρως στην ομάδα και παύει να αντιμετωπίζεται ως διαφορετικό ή ξένο. Το παράδειγμα αυτό αναδεικνύει τη σημασία της ομαδικής αφομοίωσης και των ασυνείδητων μηχανισμών που ενεργοποιούνται απέναντι στη διαφορετικότητα.

Ατομική Έναντι Ομαδικής Δυναμικής

Βασικό ερώτημα της ομαδικής ψυχοθεραπείας είναι το αν η θεραπευτική εστίαση πρέπει να βρίσκεται στο άτομο, στην ομάδα ως σύνολο ή στις διαπροσωπικές διεργασίες μεταξύ των μελών.

Ο Foulkes προτείνει μια ευέλικτη και συνθετική στάση. Ο ομαδικός αναλυτής δεν παραμένει σταθερά προσκολλημένος ούτε στο άτομο ούτε στην ομάδα, αλλά μετακινεί συνεχώς την προσοχή του από το ενδο-ατομικό στο δια-ατομικό επίπεδο, ανάλογα με τις ανάγκες και τις διεργασίες που αναδύονται κάθε στιγμή. Η θεραπευτική εστίαση είναι «ταλαντευόμενη» και δυναμική, καθώς ο θεραπευτής χρειάζεται να παρακολουθεί συγχρόνως τόσο την προσωπική ψυχική

πραγματικότητα κάθε μέλους, όσο και το συναισθηματικό κλίμα που αναπτύσσεται μέσα στην ομάδα.

Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στο «ενδιάμεσο πεδίο» μεταξύ των μελών της ομάδας. Παρότι αυτός ο χώρος θεωρείται αντικειμενικά «ακατοίκητος», ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι σε ψυχολογικό και φαινομενολογικό επίπεδο αποκτά έντονη συναισθηματική φόρτιση. Ο θεραπευτής, μέσω της «ελεύθερα κυμαινόμενης προσοχής», καλείται να αφουγκραστεί τις ασυνείδητες συναισθηματικές μεταβολές της ομάδας, να αντιλαμβάνεται τις «πιέσεις», τις εντάσεις και τις συναισθηματικές μετατοπίσεις που αναπτύσσονται στο ομαδικό πεδίο. Η εμπειρία αυτή δεν παρουσιάζεται ως μυστικιστική αλλά ως αποτέλεσμα της βαθιάς φαινομενολογικής παρατήρησης των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των μελών.

Ο Foulkes αναφέρεται επίσης στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι θεραπευτές όταν μεταβαίνουν από την ατομική στην ομαδική θεραπεία. Στην ατομική ψυχοθεραπεία η έμφαση δίνεται κυρίως στη «κάθετη» διάσταση της προσωπικότητας, δηλαδή στην ιστορική αναδρομή, στις παιδικές εμπειρίες και στις ενδοψυχικές συγκρούσεις του ατόμου. Αντίθετα, στην ομαδική θεραπεία προβάλλεται περισσότερο η «οριζόντια» διάσταση της προσωπικότητας, δηλαδή οι παρούσες σχέσεις, οι αλληλεπιδράσεις και οι δυναμικές που αναπτύσσονται ανάμεσα στα μέλη. Ο θεραπευτής χρειάζεται επομένως να προσαρμόζει συνεχώς την οπτική του, χωρίς να χάνει ούτε τις αντιδράσεις μεταβίβασης ούτε τις λεπτές διεργασίες της ομάδας.

Η ομαδική θεραπεία απαιτεί αυξημένη ευελιξία και ενσυναίσθηση από τον θεραπευτή. Ο θεραπευτής καλείται να ταυτίζεται ενσυναισθητικά όχι μόνο με κάθε μέλος ξεχωριστά αλλά και με την ομάδα ως σύνολο, αποφεύγοντας τη σύμπλευση με συγκεκριμένες υποομάδες ή μέλη. Η θεραπευτική λειτουργία προκύπτει μέσα από αυτή τη διαρκή κίνηση ανάμεσα στο ατομικό και το συλλογικό επίπεδο.

Ο Foulkes τονίζει ακόμη ότι οι παρεμβάσεις του θεραπευτή δεν πρέπει να βασίζονται τόσο σε μια αυστηρή θεωρητική στρατηγική, όσο στη θεραπευτική εμπειρία, στην κλινική διαίσθηση και στην ικανότητά του να παρακολουθεί ταυτόχρονα πολλαπλά επίπεδα επικοινωνίας. Χρησιμοποιεί το παράδειγμα ενός αγώνα διπλού τένις για να περιγράψει τη θέση του θεραπευτή μέσα στην ομάδα. Όπως ο έμπειρος θεατής μπορεί να παρακολουθεί συγχρόνως τη μπάλα, τους παίκτες και τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσά τους, έτσι και ο ομαδικός θεραπευτής χρειάζεται να διατηρεί μια πολλαπλή και ευέλικτη προσοχή, ώστε να κατανοεί τόσο τα άτομα όσο και τη συνολική δυναμική της ομάδας.

Η Ψυχολογία του Θεραπευτή Έναντι της Ψυχολογίας των Μελών

Στην ενότητα αυτή εξετάζεται το ζήτημα της σχετικής αυτονομίας της θεραπευτικής ομάδας και τον βαθμό στον οποίο η εξέλιξή της καθορίζεται από τον θεραπευτή. Παρότι υπάρχουν θεωρήσεις που αντιμετωπίζουν την ομάδα ως αυτόνομο δυναμικό σύστημα, ο Foulkes υποστηρίζει ότι η ομαδική διεργασία διαμορφώνεται μέσα από σύνθετη αλληλεπίδραση παραγόντων, με κεντρικό τον ρόλο του θεραπευτή.

Η ομάδα δεν εξελίσσεται «φυσικά», αλλά ως ένα τεχνητά οργανωμένο θεραπευτικό πλαίσιο, στο οποίο ο θεραπευτής επηρεάζει διαρκώς τη δυναμική, τη συνοχή και την κατεύθυνση της διαδικασίας. Ο θεραπευτής αξιοποιεί θεωρητική γνώση, διαίσθηση, ενσυναίσθηση και τις δικές του συναισθηματικές αντιδράσεις, τις οποίες οφείλει να παρατηρεί και να επεξεργάζεται μέσω αυτοπαρατήρησης.

Παρότι αποτελεί μέλος της ομάδας, πρέπει να υπάρχει σαφή διάκριση μεταξύ εκείνου και των μελών. Ο Foulkes επισημαίνει τον ασυνείδητο φόβο των μελών μήπως ο θεραπευτής απολέσει τη διαφοροποιημένη του θέση, οδηγώντας σε «ακέφαλη ομάδα», με κυριαρχία παλινδρομικών και πρωτόγονων διεργασιών. Γι' αυτό η σταθεροποιητική λειτουργία του θεραπευτή θεωρείται αναγκαία.

Η Φαινομενολογία της Ομαδικής Συνθήκης

Ο S. H. Foulkes εξετάζει τη θεραπευτική ομάδα ως φαινομενολογικό πεδίο παρατήρησης των ομαδικών δυναμικών και των ασυνείδητων διεργασιών. Υποστηρίζει ότι τα φαινόμενα της ομάδας δεν παράγονται από την ομαδική ανάλυση, αλλά υπάρχουν σε κάθε συλλογική ζωή και ότι η θεραπευτική ομάδα απλώς τα καθιστά ορατά και αναλυτικά προσβάσιμα.

Η ομάδα λειτουργεί ως ειδική συνθήκη, όπου η αποκάλυψη των ασυνείδητων διεργασιών δεν είναι τυχαία αλλά απολύτως αναγκαία, σε αντίθεση με τις κοινωνικές ομάδες, όπου οι ρόλοι και οι κοινωνικές συμβάσεις τις συγκαλύπτουν. Παρότι δεν αποτελεί αυστηρό επιστημονικό εργαστήριο, η θεραπευτική ομάδα συνιστά σχετικά σταθερό πλαίσιο παρατήρησης, με πολλές μη ελεγχόμενες μεταβλητές και σύνθετες σχέσεις αιτίου–αποτελέσματος.

Ο θεραπευτής οφείλει να διατηρεί ισορροπία ανάμεσα στην επιστημονική σκέψη και τη θεραπευτική λειτουργία, καθώς η υπερβολική επιστημονικοποίηση μπορεί να αποδυναμώσει τη ζωντανή διεργασία, ενώ η απουσία της οδηγεί σε «θεραπεία μέσω πίστης». Δηλαδή, η θεραπεία δεν πρέπει να βασίζεται μόνο στο «σε πιστεύω άρα θεραπεύομαι», αλλά σε πραγματική κατανόηση των ασυνείδητων σχέσεων και δυναμικών που εμφανίζονται στην ομάδα. Η αλλαγή προκύπτει επειδή γίνονται ορατά τα ασυνείδητα μοτίβα σχέσεων, αναπαράγονται μέσα στην ομάδα παλιές συγκρούσεις, το άτομο αποκτά επίγνωση του τρόπου που σχετίζεται, και η ομάδα λειτουργεί σαν «καθρέφτης» του ψυχικού και κοινωνικού εαυτού.

Συνεπώς, για τον Foulkes, θεραπεία και έρευνα είναι αδιαχώριστες. Κεντρική είναι η έννοια του «πεδίου», μέσω της οποίας η συμπεριφορά δεν ερμηνεύεται με απλό σχήμα ερέθισμα–αντίδραση, αλλά ως αποτέλεσμα πολλαπλών αλληλεπιδρώντων παραγόντων. Οι «επιμολύνσεις» της θεραπευτικής συνθήκης (συναισθήματα και εμπλοκές θεραπευτή και μελών) δεν αποτελούν σφάλμα, αλλά μέρος του υπό μελέτη

ψυχικού υλικού, καθιστώντας την ομαδική ανάλυση τόσο θεραπευτική μέθοδο, όσο και εργαλείο κατανόησης της ψυχικής και κοινωνικής πραγματικότητας.

Ορισμένοι Ειδικοί Ομαδικοί Παράγοντες

Ο Foulkes περιγράφει τους θεραπευτικούς μηχανισμούς που αναδύονται αποκλειστικά μέσα στη συνθήκη της ομάδας και δεν συναντώνται στην ατομική ψυχοθεραπεία. Αυτοί είναι:

- I. Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης
- II. Τα φαινόμενα του «καθρέφτη»
- III. Τα φαινόμενα «συμπυκνωτή» (condenser phenomena)
- IV. Τα φαινόμενα «αλυσίδας» (chain phenomena)
- V. Η Αντήρηση (Resonance)

Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης

Η κοινωνικοποίηση παρουσιάζεται ως θεμελιώδης παράγοντας της ανθρώπινης ύπαρξης, καθώς το άτομο δεν μπορεί να υπάρξει εκτός κοινωνικών σχέσεων. Ωστόσο, σε περιπτώσεις ψυχοπαθολογίας, το άτομο μπορεί να βιώνει έντονα συναισθήματα απομόνωσης, ανεπάρκειας και απόρριψης μέσα σε ομάδες, γεγονός που οδηγεί σε έναν φαύλο κύκλο επιδείνωσης της συμπεριφοράς και περαιτέρω απόσυρσης. Η ομάδα με τη σειρά της, γίνεται λιγότερο ανεκτική, με αποτέλεσμα την ενίσχυση της απομόνωσης και, σε ακραίες περιπτώσεις, την πλήρη απόρριψη του ατόμου.

Σε αντίθεση με αυτό, η θεραπευτική ομάδα λειτουργεί ως πλαίσιο αποδοχής και επανένταξης. Η βασική της λειτουργία είναι η αμοιβαία κατανόηση και η σταδιακή ανάπτυξη της ικανότητας του ατόμου να γίνεται κατανοητό και να κατανοεί τους άλλους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το άγχος και η ενοχή μειώνονται, ενώ συναισθήματα που προηγουμένως ήταν απωθημένα βρίσκουν ασφαλή έκφραση. Η

ομάδα λειτουργεί έτσι ως διορθωτικό κοινωνικό περιβάλλον, στο οποίο το άτομο μπορεί να επανεκπαιδευτεί στη διαπροσωπική επικοινωνία.

Ο Foulkes επισημαίνει ότι η συμμετοχή στην ομάδα μεταβάλλει ριζικά τον τρόπο επικοινωνίας των μελών. Η γλώσσα και η σκέψη μετακινούνται από μια εγωκεντρική και ηγεσιοκεντρική οργάνωση προς μια περισσότερο ομαδοκεντρική και αλτρουιστική μορφή. Οι σχέσεις γίνονται πιο ευέλικτες και λιγότερο άκαμπτες, ενώ τα μέλη που παραμένουν σιωπηλά ενθαρρύνονται να εκφραστούν και τα πιο κυριαρχικά μέλη περιορίζουν την υπεροχή τους. Η ομιλία αποκτά θεραπευτική αξία ως πράξη εκφόρτισης και επεξεργασίας του ψυχικού υλικού.

Παράλληλα, αναδεικνύει τη σημασία της δεκτικότητας. Η λήψη των μηνυμάτων από τα μέλη της ομάδας δεν είναι ουδέτερη διαδικασία, αλλά επηρεάζεται από εσωτερικές φαντασιώσεις και άμυνες, ιδιαίτερα όταν τα άτομα προβάλλουν τις δικές τους ασυνείδητες προσδοκίες στο ομαδικό υλικό. Συνεπώς, η δεκτικότητα είναι σημαντική γιατί δείχνει πώς το άτομο αντιλαμβάνεται και παραμορφώνει ασυνείδητα τα μηνύματα των άλλων, και μέσα από αυτή τη διαδικασία μπορεί να κατανοήσει και να αλλάξει τα μοτίβα της επικοινωνίας του.

Τα φαινόμενα του «καθρέφτη»

Ιδιαίτερη θέση κατέχουν τα «φαινόμενα καθρέφτη». Η ομάδα λειτουργεί ως «αίθουσα καθρεφτών», μέσα στην οποία το άτομο αντικρίζει πολλαπλές εκδοχές του εαυτού του, μέσα από τις αντιδράσεις των άλλων. Αυτή η διαδικασία συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας πιο ρεαλιστικής αυτοεικόνας και στη σταδιακή ευθυγράμμισή της με την εξωτερική πραγματικότητα. Μέσα από τις αντανάκλασεις των άλλων μελών, το άτομο αποκτά μεγαλύτερη αυτογνωσία και μπορεί να επεξεργαστεί προηγούμενες ταυτίσεις και εμπειρίες.

Συνδέει τα φαινόμενα αυτά με την ψυχαναλυτική έννοια του πρωτογενούς ναρκισσισμού, υποστηρίζοντας ότι στην ενήλικη ζωή παραμένουν στοιχεία της πρώιμης ναρκισσιστικής οργάνωσης του ψυχισμού. Η ομαδική διεργασία, μέσω των

«αντιδράσεων καθρέφτη», λειτουργεί διορθωτικά απέναντι σε αυτή την παθολογική αυτοαναφορικότητα, καθώς επιτρέπει στο άτομο να δει τον εαυτό του μέσα από τα μάτια των άλλων, να διαφοροποιηθεί από τον άλλο και να αναπτύξει πιο ολοκληρωμένη αίσθηση εαυτού.

Τα φαινόμενα «συμπυκνωτή» (condenser phenomena)

Ο Foulkes περιγράφει τη διαδικασία κατά την οποία, η ομάδα λειτουργεί ως ένας «συμπυκνωτής» συναισθηματικού και ασυνείδητου υλικού. Μέσω της αλληλεπίδρασης των μελών και της χαλάρωσης των αντιστάσεων, συγκεντρώνεται και τελικά εκφορτίζεται αιφνίδια ένα βαθύ και πρωτογενές ψυχικό περιεχόμενο. Αυτό συχνά εμφανίζεται με τη μορφή ομαδικών ονείρων, φόβων ή φαντασιώσεων. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η αντίδραση μιας ομάδας, όταν πρόκειται να αποχωριστεί έναν θεραπευτή για διακοπές. Ενώ κανείς δεν λέει ανοιχτά ότι φοβάται την εγκατάλειψη, ωστόσο τα μέλη αρχίζουν να καθυστερούν, δημιουργούνται εντάσεις, κάποιοι γίνονται πιο επιθετικοί ή σιωπηλοί, και τελικά ένα μέλος λέει: «Νιώθω σαν να μας αφήνετε και να μη σας νοιάζει». Ο Foulkes θα έλεγε ότι αυτό το μέλος εκφράζει κάτι που υπήρχε ασυνείδητα σε όλη την ομάδα. Η ομάδα λειτούργησε σαν «συμπυκνωτής» ενός κοινού ασυνείδητου φόβου εγκατάλειψης.

Τα φαινόμενα «αλυσίδας» (chain phenomena)

Στα «φαινόμενα αλυσίδας», ο Foulkes περιγράφει τη χαρακτηριστική μορφή ομαδικής επικοινωνίας, όπου η ομάδα προσεγγίζει τη λειτουργία του ελεύθερου συνειρμού. Χρησιμοποιεί τον όρο της «ελεύθερης ρέουσας συζήτησης», η οποία μπορεί να εξελιχθεί σε αλυσιδωτές συνεισφορές των μελών, με κάθε συμμετέχοντα να προσθέτει έναν ουσιώδη κρίκο στην εξελισσόμενη νοηματική ακολουθία. Το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται συνήθως σε στιγμές έντασης, όταν ενεργοποιείται ένα κοινό ασυνείδητο θέμα (ο «συμπυκνωτής»), όπως ο φόβος έκθεσης, εγκατάλειψης ή θυματοποίησης. Η διαδικασία αυτή συμβάλλει στη βαθύτερη επικοινωνία και στη δυναμική εξέλιξη της ομάδας, ενώ ο συντονιστής καλό είναι να παραμένει εκτός της αλυσίδας, ώστε να μην διακοπεί πρόωρα η διαδικασία.

Η Αντήχηση (Resonance)

Το φαινόμενο της «αντήχησης» (resonance) αποτελεί έναν αναλογικό όρο προερχόμενο από τις φυσικές επιστήμες και στην ψυχαναλυτική θεωρία περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη μιας θεραπευτικής ομάδας αντιδρούν διαφοροποιημένα στα ίδια ομαδικά ερεθίσματα, ανάλογα με την ψυχοσεξουαλική τους οργάνωση.

Η ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη του ατόμου ακολουθεί ορισμένα διαδοχικά στάδια. Όταν η αναπτυξιακή πορεία διαταράσσεται, το άτομο μπορεί να παρουσιάσει παλινδρόμηση (regression) σε προγενέστερα στάδια, καθήλωση (fixation) σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο ή, σπανιότερα, ενδείξεις πρώιμης ωρίμανσης (precocity). Στο πλαίσιο της θεραπευτικής ομάδας, τα άτομα που έχουν καθηλωθεί ή παλινδρομήσει σε διαφορετικά ψυχοσεξουαλικά επίπεδα, συνυπάρχουν και «αντηχούν» με διαφορετικό τρόπο στα κοινά ομαδικά γεγονότα. Έτσι, το ίδιο ερέθισμα μπορεί να ενεργοποιήσει σε ένα μέλος στοματικές (oral) αναπαραστάσεις, σε άλλο πρωκτικές (anal) ενασχολήσεις, και σε άλλο άγχος που σχετίζεται με σωματική βλάβη ή απειλή.

Η «αντήχηση» αυτή βασίζεται σε έναν βαθύ, ασυνείδητο ψυχικό πλαίσιο αναφοράς, το οποίο διαμορφώνεται στα πρώτα χρόνια της ζωής και καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις μετέπειτα συνειρμικές και συναισθηματικές αντιδράσεις του ατόμου.

Ορισμένα Ομαδικά Φαινόμενα

Θεωρητική Κατασκευή

Στην έναρξη κάθε ψυχοθεραπευτικής ομάδας κυριαρχεί ένα κλίμα έντονα φορτισμένο από φαντασιωσικές κατασκευές που τα μέλη έχουν ήδη οργανώσει γύρω από τον εαυτό τους, τα συμπτώματά τους και την ιστορία τους. Οι θεωρίες αυτές δεν αποτελούν απλώς λανθασμένες πεποιθήσεις, αλλά λειτουργούν ως συμβιβαστικοί σχηματισμοί, μέσω των οποίων το άτομο επιχειρεί να νοηματοδοτήσει ζητήματα που

βιώνονται ως ανοίκεια ή ψυχικά απειλητικά. Πρόκειται για θεωρητικές κατασκευές «λειτουργικά αληθείς», προκειμένου να διαμορφώσουν αντίστοιχα ένα ψυχικό λειτουργικό επίπεδο.

Οι θεωρητικές αυτές κατασκευές, προέρχονται από τις αντιλήψεις ή τις εικασίες του παιδιού για πρωτογενή υπαρξιακά ζητήματα, όπως η γέννηση, η σεξουαλικότητα και ο θάνατος. Οι αποσπασματικές γνώσεις ή εμπειρίες που έχουν αποκτηθεί κρυφά ή έμμεσα, δημιουργούν φαντασιώσεις. Η παιδαγωγική και θεραπευτική στάση που προτείνεται δεν είναι ούτε η πρόωρη «υπερφόρτωση» γνώσης ούτε η στέρησή της. Η ψυχική ανάπτυξη προϋποθέτει ότι το υποκείμενο θα μπορέσει να επεξεργαστεί τις δικές του θεωρητικές κατασκευές, έχοντας παράλληλα πρόσβαση σε αληθινές απαντήσεις όταν θα είναι σε θέση να τις διατυπώσει και να τις αφομοιώσει. Η γνώση που προσφέρεται πριν υπάρξει συναισθηματική ετοιμότητα δεν ενσωματώνεται πραγματικά.

Στον ενήλικο νευρωτικό ασθενή, οι φαντασιωσικές κατασκευές επανεμφανίζονται ως αιτιολογικές θεωρίες για τη συμπτωματολογία του. Ο ασθενής αποδίδει συχνά τα συμπτώματά του σε εξωτερικά γεγονότα — όπως ένας πόλεμος, μια οικογενειακή σύγκρουση ή μια τραυματική εμπειρία — επειδή αυτά συμπίπτουν χρονικά με την εκδήλωση της νεύρωσης. Ωστόσο, η σκέψη του παραμένει προσκολλημένη σε μια απλουστευτική, γραμμική αντίληψη αιτιότητας. Δεν μπορεί ακόμη να διακρίνει την προδιαθεσική από την εκλυτική αιτία, ούτε να αντιληφθεί τη νεύρωση ως αποτέλεσμα πολυπαραγοντικών και μακροχρόνιων ψυχικών διεργασιών. Για τον λόγο αυτό, η θεωρία του τραύματος αποκτά ιδιαίτερη γοητεία: προσφέρει μια άμεση, σαφή και συναισθηματικά ανακουφιστική εξήγηση.

Ο θεραπευτής, μολονότι διαθέτει βαθύτερη κατανόηση των δυναμικών και ασυνείδητων αιτίων, γνωρίζει ότι η άμεση διδακτική μετάδοση της γνώσης είναι θεραπευτικά αναποτελεσματική. Η διανοητική διορατικότητα που παρέχεται «απ' έξω» δεν βιώνεται ως προσωπικό ψυχικό επίτευγμα και συνεπώς δεν αφομοιώνεται. Η ψυχαναλυτική γνώση αποκτά θεραπευτική αξία μόνο όταν κατακτάται βιωματικά

και συνοδεύεται από συναισθηματική συμμετοχή. Η αλήθεια πρέπει να εισαχθεί σταδιακά, σε ανεκτές δόσεις, ώστε να μπορέσει να ενσωματωθεί στον ψυχισμό χωρίς να ενεργοποιήσει μαζικές αντιστάσεις.

Η θεραπευτική ομάδα λειτουργεί ως χώρος συλλογικής επεξεργασίας, όπου η γνώση δεν παράγεται αποκλειστικά από τον θεραπευτή αλλά αναδύεται μέσα από την αλληλεπίδραση των μελών. Η ομάδα διαθέτει μια «συλλογική γνώση», η οποία αντλεί τόσο από συνειδητές όσο και από ασυνείδητες διεργασίες, υπερβαίνοντας τη μεμονωμένη κατανόηση κάθε ατόμου. Παράλληλα, οι παρεμβάσεις των ομοτίμων γίνονται συχνά πιο εύκολα αποδεκτές από ό,τι οι ερμηνείες της αυθεντίας, επειδή δεν ενεργοποιούν στον ίδιο βαθμό μεταβιβαστικές αντιστάσεις απέναντι στην πατρική φιγούρα του θεραπευτή.

Ο συντονιστής της ομάδας καλείται επομένως να αντέχει την αβεβαιότητα, την ελλιπή γνώση και τις λανθασμένες θεωρητικοποιήσεις των μελών χωρίς να σπεύδει να τις διορθώσει. Η λειτουργία του δεν είναι παιδαγωγική ή διδακτική, αλλά διευκολυντική: οφείλει να υποστηρίξει τη μαθησιακή διεργασία της ομάδας και όχι να επιβάλλει έτοιμες αλήθειες. Η θεραπευτική εργασία προϋποθέτει ανοχή στη σύγχυση, στον χρόνο και στη σταδιακή ωρίμανση της ψυχικής επεξεργασίας.

Η φαντασίωση δεν αποτελεί απλώς ένα «λανθασμένο» στάδιο πριν από την αντικειμενική γνώση. Αντιθέτως, συνιστά έκφραση της ψυχικής πραγματικότητας του ατόμου και πολύτιμο φορέα ασυνείδητου υλικού. Οι φαντασιώσεις αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο ο εσωτερικός κόσμος οργανώνει και επιβάλλει νόημα στην εμπειρία. Έτσι, ακόμη και οι ανακριβείς ή νευρωτικές θεωρίες του ασθενούς, έχουν ερμηνευτική και δυναμική αξία, επειδή αντανακλούν τη δομή της νεύρωσής του.

Η θεραπευτική διαδικασία ξεκινά λοιπόν από την προσωπική θεωρία του ασθενούς, η οποία αντιμετωπίζεται ως λειτουργική υπόθεση και όχι ως κάτι που πρέπει να απορριφθεί άμεσα. Μέσα από την ομαδική διεργασία, τα μέλη κινούνται αφενός προς μια περισσότερο πραγματιστική κατανόηση της εμπειρίας τους και αφετέρου

προς βαθύτερη επαφή με τη νευρωτική τους οργάνωση. Και οι δύο αυτές κατευθύνσεις θεωρούνται θεραπευτικά πολύτιμες, επειδή συνδυάζουν γνωστική και συναισθηματική επεξεργασία.

Υποστήριξη (Support)

Η υποστήριξη στην ψυχοθεραπευτική ομάδα δεν περιορίζεται στην ενίσχυση της αυτοεκτίμησης, αλλά λειτουργεί ως βαθύτερη θεραπευτική διεργασία που επιτρέπει τη σταδιακή άρση των αμυνών, την επεξεργασία της μεταβίβασης και την αναδιοργάνωση του υπερεγώ. Μέσα στο ασφαλές και «περιέχον» πλαίσιο της ομάδας, το άτομο αισθάνεται επαρκώς προστατευμένο, ώστε να εκφράσει απωθημένες επιθετικές και σεξουαλικές ενορμήσεις, χωρίς τον φόβο της ψυχικής εξόντωσης ή της απόρριψης.

Η ομαδική συνθήκη διευκολύνει τη χαλάρωση της απώθησης και επιτρέπει την ανάδυση ασυνείδητων συγκρούσεων και φαντασιώσεων που προηγουμένως παρέμεναν αποκλεισμένες από τη συνείδηση. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, το άτομο αποκτά μεγαλύτερη ευελιξία στις ταυτίσεις και στους διαπροσωπικούς του ρόλους, ενώ παράλληλα αμβλύνεται η αυστηρότητα του αυτοτιμωρητικού υπερεγώ.

Η θεραπευτική ομάδα λειτουργεί ως χώρος συνεχούς αναβίωσης και επεξεργασίας των νευρωτικών συγκρούσεων. Η μεταβίβαση δεν συγκεντρώνεται αποκλειστικά στον θεραπευτή αλλά διαχέεται στο σύνολο της ομάδας. Τα μέλη αναπαράγουν μέσα στην ομάδα τους συνήθεις διαπροσωπικούς τους ρόλους και τα ασυνείδητα σχεσιακά τους μοτίβα. Ρόλοι όπως του «ευνοούμενου», του «διεκδικητή προσοχής» ή του «αναπληρωτή ηγέτη» εκφράζουν ασυνείδητες ανάγκες, συγκρούσεις και αμυντικούς σχηματισμούς.

Μέσα από την αλληλεπίδραση και την ερμηνευτική λειτουργία της ομάδας, τα άκαμπτα διαπροσωπικά μοτίβα καθίστανται σταδιακά συνειδητά και μπορούν να τροποποιηθούν. Έτσι, η ομάδα λειτουργεί ως θεραπευτικός μικρόκοσμος, μέσα στον

οποίο επεξεργάζονται οι ασυνείδητες δυναμικές που οργανώνουν τόσο την ατομική νεύρωση όσο και τις σχέσεις με τους άλλους.

Υπο-ομάδες / Υπο-ομαδοποίηση (Sub-grouping)

Η υπο-ομαδοποίηση, δηλαδή η δημιουργία μικρότερων συναισθηματικών ή διαπροσωπικών σχηματισμών μέσα στην ομάδα, αποτελεί φυσιολογικό και μεταβατικό στάδιο της ομαδικής εξέλιξης, το οποίο αντανακλά ασυνείδητες διεργασίες, μεταβιβαστικές κινήσεις και αμυντικούς μηχανισμούς.

Οι υπο-ομάδες εμφανίζονται συνήθως σε περιόδους αυξημένου άγχους ή έντασης, όταν η συνοχή της ομάδας διασπάται προσωρινά και η συναισθηματική ενέργεια επενδύεται σε дуάδες ή συμμαχίες. Οι αρχικές μορφές υπο-ομάδας μπορεί να βασίζονται σε επιφανειακές συμπάθειες ή κοινές εμπειρίες, όμως συχνά αποκτούν βαθύτερη ψυχοδυναμική σημασία, λειτουργώντας ως φορείς ασυνείδητων ταυτίσεων και αναγκών για ασφάλεια και συμμαχία.

Οι πιο σταθερές υπο-ομάδες οργανώνονται γύρω από κοινές νευρωτικές συγκρούσεις, συμμετρία συμπτωμάτων ή συμπληρωματικούς ρόλους, όπως κυρίαρχος-υποτακτικός. Παράλληλα, μεταβιβαστικά συναισθήματα προς τον θεραπευτή μπορεί να μετατοπιστούν σε κάποιο μέλος, το οποίο λειτουργεί ως υποκατάστατο μεταβιβαστικό αντικείμενο.

Συχνό φαινόμενο αποτελεί και η «υιοθέτηση» ενός πιο σιωπηλού ή αδύναμου μέλους από κάποιο άλλο μέλος της ομάδας. Η σχέση αυτή συχνά εμπεριέχει προβολικές λειτουργίες, καθώς το πιο ενεργητικό μέλος εκφράζει μέσω του «σιωπηλού» δικά του απωθημένα συναισθήματα ή απόψεις. Με την εξέλιξη της ομάδας, το μέλος που λειτουργεί ως φορέας προβολών μπορεί να αντιδράσει και να αναπτύξει μεγαλύτερη αυτονομία και προσωπική έκφραση.

Ο συντονιστής συνήθως αποφεύγει την άμεση παρέμβαση, εκτός αν οι υπο-ομάδες παγιωθούν και εμποδίζουν τη θεραπευτική λειτουργία της ομάδας. Σε μια ώριμη ομάδα, οι ασυνείδητες συμμαχίες και προβολές μπορούν να αναγνωριστούν και να

ερμηνευθούν συλλογικά, οδηγώντας στην επανενσωμάτωση των υπο-ομάδων και στην ενίσχυση της συνοχής και της αλληλεγγύης της ομάδας.

Σιωπές (Silences)

Η σιωπή στην ψυχοθεραπευτική ομάδα δεν αποτελεί απλή απουσία λόγου, αλλά σημαντική μορφή επικοινωνίας που εκφράζει ασυνείδητα συναισθήματα, άγχη, αντιστάσεις και μεταβατικές ψυχικές καταστάσεις. Στις αρχικές φάσεις της ομάδας, οι σιωπές βιώνονται συχνά ως απειλητικές, με αποτέλεσμα τα μέλη να αναπτύσσουν αμυντικούς μηχανισμούς αποφυγής τους. Ορισμένα μέλη αναλαμβάνουν τον ρόλο του «γεμίματος» της σιωπής μέσω συνεχούς ομιλίας, λειτουργώντας ως φορείς της ομαδικής άμυνας απέναντι στο άγχος.

Η σιωπή συνοδεύεται συχνά από ενδείξεις έντασης, όπως αποφυγή βλεμματικής επαφής, νευρικές κινήσεις και κινητική ανησυχία, ενώ ενεργοποιεί πρωτογενή άγχη έκθεσης, εγκατάλειψης και αποδιοργάνωσης. Παράλληλα, επιτρέπει την ανάδυση απωθημένων σκέψεων και φαντασιώσεων, καθώς η απουσία λόγου αποδυναμώνει τις συνήθεις αμυντικές λειτουργίες της γλώσσας.

Ο Foulkes διακρίνει διαφορετικές μορφές σιωπής: σιωπές ανακούφισης μετά από συναισθηματική εκφόρτιση, σιωπές που προαναγγέλλουν συγκρούσεις, καθώς και σιωπές που ακολουθούν σημαντικές θεραπευτικές ερμηνείες. Οι σιωπές μπορεί να είναι καλοήθειες και στοχαστικές, διευκολύνοντας την ψυχική επεξεργασία και τη συμβολοποίηση, ή συγκεχυμένες και εκρηκτικές, υποδηλώνοντας αδυναμία επεξεργασίας του συναισθηματικού υλικού.

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στη «σιωπή των αρχαρίων», η οποία εμφανίζεται στις πρώτες συνεδρίες και συνδέεται με έντονη αμηχανία και άγχος. Η ικανότητα του συντονιστή να αντέχει και να περιέχει τη σιωπή χωρίς βιαστική παρέμβαση λειτουργεί καθησυχαστικά για την ομάδα και διευκολύνει τη θεραπευτική διεργασία.

Τελικά, η σιωπή παρουσιάζεται ως δημιουργικός χώρος ψυχικής επεξεργασίας, μέσα στον οποίο η ομάδα μπορεί να έρθει σε επαφή με βαθύτερες ασυνείδητες συγκρούσεις και να προχωρήσει σε θεραπευτική μεταμόρφωση.

Το φαινόμενο του αποδιοπομπαίου τράγου (Scapagoatism)

Το φαινόμενο του αποδιοπομπαίου τράγου αποτελεί συχνή διεργασία στην ψυχοθεραπευτική ομάδα και αφορά τη συλλογική προβολή ενοχής, επιθετικότητας και άγχους σε ένα συγκεκριμένο μέλος, το οποίο γίνεται ο φορέας των ανεπιθύμητων συναισθημάτων της ομάδας. Η ομάδα, αδυνατώντας να εκφράσει άμεσα τα αμφιθυμικά και επιθετικά συναισθήματά της προς τον συντονιστή — ως πατρικό και μεταβιβαστικό αντικείμενο — μετατοπίζει αυτά τα συναισθήματα σε ένα ασφαλέστερο υποκατάστατο πρόσωπο.

Η διαδικασία αυτή αποτελεί μορφή μεταβίβασης και προβολικού μηχανισμού άμυνας. Τα μέλη προβάλλουν σε ένα άτομο τις δικές τους απωθημένες ενοχές και επιθετικές φαντασιώσεις, ενώ το ίδιο το άτομο συχνά διαθέτει ασυνείδητες τάσεις αυτοτιμωρίας ή μαζοχιστικές ταυτίσεις, που το καθιστούν δεκτικό στον ρόλο του «τιμωρούμενου».

Ο αποδιοπομπαίος τράγος μπορεί να επιλεγεί λόγω διαφορών όπως ηλικία, φύλο, κοινωνική θέση ή άλλων χαρακτηριστικών που τον καθιστούν «διαφορετικό» από την υπόλοιπη ομάδα. Η λειτουργία αυτή συμβάλλει προσωρινά στη διατήρηση της ομαδικής συνοχής, καθώς η ομάδα εκφορτίζει πάνω του τις εσωτερικές της συγκρούσεις και αποφεύγει την επαφή με βαθύτερα ασυνείδητα άγχη.

Ο ρόλος του συντονιστή είναι να αναγνωρίσει και να ερμηνεύσει εγκαίρως τις προβολικές και μεταβιβαστικές διεργασίες, ώστε να αποτραπεί η πραγματική απομόνωση ή «εκδίωξη» του μέλους. Μέσα από αυτή τη θεραπευτική επεξεργασία, η ομάδα καλείται να αναλάβει την ευθύνη της επιθετικότητας και της ενοχής της αντί να τις εκφορτίζει σε έναν «αθώο» φορέα της.

Επιλογος

Συμπερασματικά, το έργο Group Psychotherapy, The Psychoanalytic Approach αναδεικνύει την ομάδα όχι απλώς ως ένα θεραπευτικό πλαίσιο, αλλά ως έναν ζωντανό χώρο όπου αποκαλύπτονται οι βαθύτερες ψυχικές και διαπροσωπικές διεργασίες του ανθρώπου. Ο S. H. Foulkes προσεγγίζει την ομάδα ως ένα δυναμικό δίκτυο σχέσεων, μέσα στο οποίο το άτομο κατανοεί τον εαυτό του μέσα από τον Άλλο, επαναδιαπραγματεύεται τις εσωτερικές του συγκρούσεις και αποκτά νέους τρόπους επικοινωνίας και σύνδεσης.

Η ελεύθερη απόδοση και παρουσίαση των επιλεγμένων αποσπασμάτων του έργου επιχείρησε να αναδείξει βασικές έννοιες της ομαδικής ανάλυσης, όπως η σημασία της επικοινωνίας, της δεκτικότητας, των ασυνείδητων διεργασιών και της θεραπευτικής λειτουργίας της ομάδας. Παράλληλα, κατέστη σαφές ότι η ομαδική ψυχοθεραπεία δεν περιορίζεται σε μια τεχνική θεραπείας, αλλά συνιστά έναν ιδιαίτερο τρόπο κατανόησης της ανθρώπινης ύπαρξης και των σχέσεων.

Οι ιδέες των Foulkes και Anthony εξακολουθούν να διατηρούν τη θεωρητική και κλινική τους αξία, καθώς φωτίζουν με διαχρονικό τρόπο τη σύνθετη σχέση ανάμεσα στο άτομο και το συλλογικό, στο συνειδητό και το ασυνείδητο, στην προσωπική εμπειρία και τη συμμετοχή στην ομάδα. Μέσα από αυτή την προοπτική, η θεραπευτική ομάδα αναδεικνύεται ως ένας χώρος συνάντησης, κατανόησης και ψυχικού μετασχηματισμού.